

БЕЗПОРАДНЕ ТА КРИТИЧНО ВАЖЛИВЕ. МІСТО В РЕВОЛЮЦІЙНІ РОКИ

Інтерв'ю з Владиславом Верстюком, доктором історичних наук, професором, завідувачем відділу історії Української революції (1917–1921 рр.)

Питання задавали Володимир Шевченко та Тетяна Водотика

Володимир Шевченко: *У якому вигляді міські центри в Україні вступають у період революції? Як змінився їхній вигляд, соціальна структура, демографічна ситуація протягом Першої світової війни?*

Владислав Верстюк: В Росії – це не промисловий, а скоріше адміністративний центр. Містом називався той населений пункт, який законодавчо цей статус отримав. Бувало так, що такі великі населені пункти такі як Луганськ чи Юзівка, не маючи статусу міста, називались поселеннями, хоча були великими. А містами, як правило, були ті осередки, де зосереджувалися адміністративні органи. Це, насамперед, повітові і губернські міста. Тобто, функцією міста в Росії, було, в основному, управління.

На 1913 р., за даними Галини Басари, моєї колеги, на підросійській території України існувало 139 міст, з них було 9 губернських і 93 повітових. Тобто, окрім губернських та повітових були такі великі міста, як Миколаїв – центр генерал-губернаторства і три градоначальства, тобто міста окремі – Одеса, Севастополь і Керч. Решта були заштатними містами. У Російській імперії був один загальний перепис населення 1897 року і більшість речей, пов'язаних з демографією початку століття і навіть революцією, кореспондується з цим переписом. За 20 років, звичайно, багато чого змінилося, але доводиться користуватися цими цифрами. За даними перепису у містах України проживало лише 13% населення, тобто з 30 млн – лише 3.

Безумовно, на 1917 р. ситуація змінилася. Промислові міста та великі залізничні вузли значно вирости – такі як Луганськ, Жмеринка, Бахмач, Конотоп, значно вирости. Великих міст в Україні було всього чотири – це Київ, Катеринослав, Харків і Одеса. Одеса, найбільше місто на початку століття, але до революції Одеса і Київ практично зрівнялися в населенні, по півмільйона.

І Катеринослав, і Харків. Відсоток урбанізованості України був дещо вищий, ніж загальноросійський у європейській частині, але все одно був надзвичайно низьким. Тобто 87% населення живе в селах, а якщо ми ще повернемося до того, якими були міста, то побачимо, що сільське населення було ще більшим.

За типологією видатного географа В. П. Семенова-Тянь-Шанського¹, міста ділилися на три категорії. Це малі міста-села, до 5 тис. населення, де спосіб життя фактично був сільським, міста від 5 до 20 тис. і більше 20 тис. до 100 тис. Міста-села – їх було 85 з тих 139, про які говорив, тобто це більше половини. Середніх було всього 23 міста. Бачимо, що міста в Росії – це не зовсім те, що міста у Західній Європі. Дослідники вважають, що 70% населення міського складала українці. Це за рахунок тих міст-сіл, які мало чим відрізнялися від села. Якщо брати по висхідній, то відсоток українців у містах ставав все меншим і меншим. У Києві, Катеринославі, Одесі і Харкові за підрахунками Богдана Кравченка, число українців не перевищувало 17%.

Число письменних серед українців було нижчим, ніж серед росіян, євреїв, поляків. У державно-адміністративному апараті в Україні було 47% росіян і тільки 30% українців. В торгівлі, відповідно, 48% складала євреї і тільки 13% – українці. Тобто були диспропорції. Безумовно, що русифікаторська політика і схильність українців до землеробства відіграли тут відповідну роль. Україна була слабко соціально модернізована. І такою вона фактично підійшла до Першої світової війни.

Хоча світова війна зробила великі зрушення у цьому сенсі. Насамперед, до армії було мобілізовано величезну кількість людей. За роки війни через армію пройшло 15 млн. В основному це були сільські люди. Але соціальна структура міст під впливом війни безумовно змінилася теж. У тому сенсі, що мобілізували не тільки селян, а й міське населення. Багато професій, які до того були чоловічими, були перекладені на жіночі та дитячі плечі. Війна принесла ще такий феномен, як переселенці – люди змушені були залишати свої домівки. Переселенці змінювали і соціальну структуру, і творили певний культурний феномен, якийсь новий і несподіваний.

Ресурсів у держави не вистачало, тому влада стали запроваджувати внутрішні та зовнішні позики, зростала інфляція та ціни на продукти харчування. 1 січня 1917 р. вступив у дію закон про державний подохідний податок. Його платили всі особи, які мали річного чистого доходу понад 850 рублів. Сума податку варіювалась від долі проценту до 125%.

Яким критичним на початку 1917 р. було становище міст можна переконатися на прикладі Харкова. 1 січня 1917 р. харківська газета «Южный край» підвела невеселі минулорічні підсумки для міського самоврядування. Війна наклала важкий відбиток на всі дії муніципалітету. Міська дума переважно змушена була займатись питаннями продовольства та боротьби з дорожнечею життя. Газета відзначає, що для маси міського та сільського населення продовольче питання протягом 1916 р. було «самим хворим, важким і навіть жахливим»: Газета відзначає, що міська дума і

¹ Мова йде про: Семёнов-Тян-Шанский, В. (1910). Город и деревня в Европейской России. Очерк экономической географии с 16 картами и картограммами. СПб.

за своїм соціальним складом і за опортуністичним політичним зафарбленням не могла відповідати «ні на сподівання місцевого населення, ні тим вимогам, які поставив перед російським громадянством біжучий момент».

На початку 1917 р. харківська міська дума затвердила пропозиції фінансової комісії про підвищення тарифів на електроенергію, проїзд в трамваї та питну воду. На засіданні міської думи, повністю присвяченому обговоренню продовольчого питання, з'ясувалася надзвичайно важка продовольча ситуація як загалом по Росії, так і в Харкові. В доповіді вугільно-продовольчої комісії було наведено цифри подорожчання ряду продуктів з літа 1914 р. на кінець 1916 р. мука житня подорожчала на 133%, гречка – 165%, ячмінь – 182%, картопля – 196%, капуста – 293%, свинина – 111%, телятина – 700%, масло вершкове – 845%, молоко – 254% і т.д. Черги під продуктовими магазинами стали характерною ознакою часу. Зважаючи на загострення продовольчого становища в місті, міська дума Харкова висловила за введення у місті карткової системи розподілу хліба.

Не кращим було становище Києва. 4 лютого 1917 р. була оприлюднена постанова головного начальника Київського військового округу генерал-лейтенанта М.Ходоровича про регламентацію використання електричної енергії у вечірній час торговими підприємствами та культурно-розважальними закладами. Торгівля за винятком продовольчих товарів та медикаментів повинна була припинитись не пізніше 18⁰⁰. Заборонялось освітлювати вітрини більше ніж однією лампочкою 25 Вт, запалювати зовнішнє освітлення раніше 19 год. 30 хв. біля розважальних закладів і т.ін.

В зв'язку з несприятливою погодою, великою кількістю снігу, було різко скорочено рух пасажирських поїздів. На Московсько-Курській, Рязансько-Уральській, Південно-Східній, Московсько-Києво-Воронізькій, Північно-Донецькій, Південній та Катерининській залізницях залишена в русі лише одна пара поштових, а в окремих випадках і пара товарно-пасажирських поїздів. В зв'язку з великим обмеженням право на купівлю квитків визначали особливо уповноважені службовці міністерства шляхів сполучення у столицях і губернських центрах.

Але всі ці труднощі початку 1917 р. не йшли ні в яке порівняння з ситуацією 1919 р., а ще більше 1920 р. Завершення революції застало українські міста в катастрофічному стані. Вони обезлюдніли, міщан косили епідемії тифу, іспанки. Більшість заводів і фабрик була зруйнована або простоювали. Головною причиною такого становища було те, що в соціально-економічній сфері більшовиками була здійснена спроба безпосереднього запровадження комуністичних відносин, в результаті промисловість практично припинила роботу, що потягло за собою розрив економічних зв'язків між містом і селом. У постанові ЦК РКП(б) про господарське будівництво в Україні (квітень 1919 р.) зазначалося: «... видобуток вугілля майже повністю припинився, заводи не працюють, залізниці також напередодні зупинки – за браком палива і через цілковиту відсутність грошових засобів». Промислові товари й речі широкого вжитку практично зникли з ринку. Гроші знеціню-

валися, розвивалися примітивні форми мінової торгівлі і шаленна спекуляція. Безробіття посилювало нужду. Голод розганяв людей по селах, значна частина заможних міщан подалася на еміграцію. Населення міст зменшилося на 15%.

Тетяна Водотика: Ви говорили про малу кількість українців у містах. Чи можемо ми говорити, що це стало причиною того, що в період революції українці битву за місто програли? Чи мала взагалі місце ця битва?

В. В.: Напевно, що мала. І питання це справедливе. Якщо говорити про те, що революція взагалі програла, то вона програла і в селі, і в місті. Це все можна опосередковано пояснити, але досить довго потрібно пояснювати. Не зважаючи на те, що Україна була селянською країною – парадокс – місто відіграло основну роль в революції. Тому що головним питанням революції було питання про владу. Влада знаходилася в місті – от коротке пояснення. Не виграєш битви тут – все решта вже неважливо. Перші роки революції фактично цю тезу підтвердили.

У 1917 р. на всенародну маніфестацію, котра відбулася 19 березня за старим стилем, вийшло 100 тис. чоловік, а в Києві жило близько 500 тис. чоловік. Тобто кожен п'ятий. Величезна кількість людей виявилася симпатиками української ідеї, яка була тільки-тільки озвучена, не встигла охопити великі маси. Навіть в Петрограді українська демонстрація зібрала 30 тис. учасників. Це теж велика кількість. Тобто, від початку століття певні зміни у мобілізації нації відбулися. Вона вже певним чином усвідомлювала себе, але наскільки все було логістично організовано?

І тут є певні претензії до діячів Центральної Ради. Скажімо, вибори у міські думи – це перші вільні демократичні вибори 1917 р., які проводив Тимчасовий уряд у міському самоврядуванні. Це було влітку, у серпні місяці. Центральна Рада на той час вже оформилася у значну силу. Це була вже найбільша громадсько-політична організація в Україні, яка перевершила всі російські партії, і меншовиків, і есерів. Не кажучи вже про більшовиків, яких було зовсім мало. Вона поставилась без достатньої уваги до цих виборів. Не були сформовані нормальні списки, програми, йшли окремі партії, а не єдиним списком. І от вибори у міські думи Центральна Рада фактично програла. За моїми даними, лише в Лебедині українці мали більшість гласних у міській думі. У всіх решті дум – де 30%, де менше, але в жодній не було більше половини місць. Тобто це говорить про те, що битва за місто – вона не у головах.

Центральна Рада взяла за основу своєї діяльності гасло національно-територіальної автономії України. Це було гасло, яке дозволяло легально проводити політичну роботу. Тобто, заклики до самостійності були б розцінені, як заклики до сепаратизму і Центральну Раду могли б просто-напросто військовою силою роздавити, не дати вирости. Як це було з фінським парламентом. І всі решта питань для них були неважливі. Потрібно було домогтися від Тимчасового уряду права на національно-територіальну автономію для українців. І вони цієї вузькою стежкою йшли. Іноді закидають, що вони не розуміли ролі армії – це неправда, бо в

Центральній Раді було багато солдатів і вони пізніше відіграли видатну роль у революції.

Але у всіх губернських центрах, після проведення Всеукраїнського Національного конгресу, відбулися українські губернські з'їзди. Вони вибрали українські губернські ради. І от українські ради працювали в губерніях. Вони, звичайно, більше працювали із селянством, але тим не менше, сьгоднішні дослідження показують, що була, наприклад, українська Одеса у 1917 році. Там, до речі, майже одночасно із Центральною Радою був створений український керівничий комітет, який мав достатньо великий вплив на гарнізон, на Румунський фронт і т. д. 1917 р. приніс сегментований тип влади. Було багато охочих керувати країною.

Наступ більшовиків на початку 1918 р. на Україну вплинув на емоційне ставлення пересічних громадян саме до української влади. В. Винниченко, пробираючись з Києва на південь, був вражений тим, «з якою неповагою, люттям, з яким мстивим глумом» прості громадяни, переважно солдати, говорили «про Центральну Раду, про Генеральних секретарів, про їхню політику»². М. Шаповал писав: «Апатія, безвольність, розклад, реакція – такі головні риси тодішнього настрою як влади, так і суспільства. Що якийсь вихід має бути – для всякого було ясно. Не замінити тоді владу не можна було. Це було вимогою часу. Всі хотіли зміни влади, хоч ніхто не знав, на яку владу замінити»³.

В. Ш.: Чи справедливе твердження про визначальний вплив на міський соціум великих військових контингентів/гарнізонів на початку революції?

В. В.: До певної міри справедливе твердження. Якщо подивитися ілюстративний матеріал, фотографії, то дійсно дуже багато серед демонстрантів, мітингарів було людей у військовій формі. Але потрібно сказати, що військова форма вводить в оману. Перша світова війна поширила моду на військовий френч, на військовий одяг. З одного боку, ситуація складалася так, що Росія не витримувала випробування війною. А одягу нашили багато. І той одяг ще довго був у вжитку. Як «богатирки», які стали «будьонівками». Це ще було нашито для російської армії по ескізах Віктора Васнецова.

З початком революції військовий одяг став ознакою хорошого тону, доказом підтримки революції. Особливо, на початку революції, коли вона переживала період ейфорії. Коли здавалося, що революція принесе якісь величезні позитивні зміни в життя. То, безумовно, люди масово виходили на демонстрації. Не можна сказати, що це були лише солдати. Але від них багато залежало. Події в Петрограді у лютому 1917 р. були лише спровоковані робітничим серидовищем, а гарнізон їх активно підтримав. Якби не гарнізон, то Лютнева революція могла і не відбутися.

Як гарнізони загалом змінили соціальну структуру міста? Важко сказати. У Києві, наприклад, був Київський військовий округ, були запасні полки, були училища. Все це впливало на життя міста і на владу.

Війна одягла у військові однострої мільйони людей, а також зробила «людину з рушницею» надзвичайно популярною і впливовою. Правобережна Україна була тилом Південно-західно-

² Цитата за: Винниченко, В. (1920). Відродження нації. Відень.

³ Шаповал, М. (1928). Велика революція і українська визвольна програма. Прага.

го фронту, тому тут діяло спеціальне законодавство. Так, газета «Киевская мысль» 3 березня 1917, опублікувала відозву начальника Київського військового округу генерала-лейтенанта М. Ходоровича до населення міста з проханням пам'ятати, що Київ знаходиться в тилу діючої армії, і що ймовірні хвилювання і безпорядки можуть згубно позначитись на фронті. Армія взяла активну участь в революції, військові влаштовували паради, брали участь у демонстраціях, мітингах, з'їздах, творили свої організації, (насамперед ради солдатських депутатів, а також входили до складу інших громадських утворень). У великих містах розташовувалися запасні полки, в яких формувалися поповнення для фронту. Вони були чисельними і сильно впливали на ситуацію в містах. Треба сказати, що революція фактично знищила військову дисципліну. В армії розвинулося дезертирство, часто військові займалися самопостачанням, були ініціаторами розгромів та пограбувань, нерідко доходило до вбивств.

В. Ш.: Чи можемо ми сказати, що після революції значно змінилася етнічна та соціальна структура міста?

В. В.: Я вже коротко говорив про це. Революція надзвичайно сильно вплинула на міське населення. Ми в більшості говоримо про 1917 р., а перед нами ще досить страшні 1919 та 1920 роки. Якщо брати перепис 1920 р. і порівнювати показники з 1913 р., то населення зменшилося на 5 млн. І більша частина цього населення – це були міста. Міста обезлюдніли за часів революції. Що до цього спричинило? З одного боку світова війна – жертви цієї війни. З другого – революція принесла страшні епідемії: тиф, холера, іспанка. Це все виморювало людей десятками тисяч. Міста були голодні. Більшовицькі експерименти із націоналізацією, із запровадженням комуністичного ладу привели до того, що міста ледь животіли. Націоналізація залишила фабрики, заводи без власників, менеджменту, управління. До влади прийшли робітники. Фабрики і заводи стоять. Відповідно безробіття в місті. А як годуватись людям? Я пам'ятаю статистику, ЦСУ проводило у 1920–21 рр. дослідження, яке показало, що люди виходили на роботу двічі на місяць. Вони приходили на завод, щоб з гілзь зробити запальнички, які пом'якшували дефіцит сірників. У містах поширилось таке явище, як мішочництво. Більшовицька влада могла забезпечити лише своїх функціонерів та службовців, і це теж характерно для міського життя. Є спогади киянки, яка пише, що містяни просто були змушені йти на роботу у радянські органи тому, що там були якісь їдальні. І хоч котлети були морків'яні, але все ж це можна було їсти. Тому міста безлюдніли. Особливо в другий прихід більшовиків, у 1919–20 рр. люди масово почали виїжджати з країни. За моїми даними, близько двох мільйонів людей виїхало. І багато міщан перебралось в села. Там була земля, можна було якось себе прогодувати. А місто було безпорадне в цих умовах. Воно замерзло, хололо, не працювала каналізація, всі нечистоти просто виливалися на вулицю. Це призводило до епідемій і т. д. Це цікава тема, яку можна було б розвинути, – санітарно-епідеміологічний стан міст цього періоду. Ці всі труднощі життя призвели до того, що у людей зникла інша мета, окрім виживання. По-різному виживали.

Приходять на думку спогади. Вони з чоловіком перебували у Петрограді. До революції у них була гарна квартира, з чудовою бібліотекою, вишуканими меблями, бо це були успішні поетеса і письменник. І в 1919 р., пише Гіппіус, спочатку через кухарку пішли на базар діаманти. Потім почали палити книжки, потім п в грубах зникли меблі, паркет. Поступово прийшло в голову рішення, що треба з цієї країни тікати. Вони подалися на еміграцію. Так само дуже багато людей і тут в Україні емігрувало. Скажімо, Євген Чикаленко, виїхав у 1919 р. А потім старший син, Левко, виїхав звідси у 1920 р., а два молодші Петро та Іван залишилися в Києві. Сім'я розділилася на дві частини, і це все було трагічно. Одні там бідували, інші тут. Коли читаєш листування сім'ї коли читаєш, то романів не потрібно вигадувати.

В. Ш.: *Чи можемо ми розвінчати міф про апатичність міського населення у політичному житті періоду революції і байдужість до будь-якої влади?*

В. В.: Радянська історіографія педалювала питання пролетаріату, як визначального чинника у революції. Але це далеко не так. Якщо взяти, наприклад 1917 р., то пролетаріат Донбасу боровся лише за підвищення заробітної плати. Їм було все одно, які політичні сили прийдуть до влади, вони у політичну боротьбу не втручалися. Але, коли ми говорили про 1917 р., я казав, що це був рік революційної ейфорії. Спочатку її підтримували маси – свідчення цього величезна кількість мітингів і з'їздів. Але за пару років, особливо коли 1919 р. в Україну вдруге прийшли більшовики, то вся ця революційна ейфорія дуже швидко зникає. Два роки революції плюс війна. З 1914 року люди живуть у якихось умовах надзвичайних. Люди були перевтомлені всім цим. Я говорив про стратегію виживання – ця стратегія домінувала в кожному. Коли влада міняється 10 разів і коли вона приходить, ти маєш до неї лояльно поставитися. Правда? Бо тебе можуть просто взяти і розстріляти. Ти поставився до цих лояльно, десь трошки себе заманіфестував. Прийдуть наступні і поставлять до стінки. Люди були поставлені у страшні умови і політична складова життя надзвичайно впала. Люди цим не переймалися. Був важливий лише один імператив – коли це все закінчиться, коли встановиться якась стала влада? Скажімо, прийшли німці у 1918 році. Це були вороги з якими воювали чотири роки, хтось втратив рідних. Але це була сила і порядок. Прийшли і змусили вимити вокзал у Києві, який до того не мили, напевно, від початку війни. Там бал влаштували, на вулицях порядок, пишуть, що бандитизм припинився, грабунки припинилися. Люди зажили. У Києві відкрилася маса кафе, театрів і т. д. Повернулося життя. Сюди масово почали їхати люди із Росії. У 1918 р. пишуть, що Київ був оазою у порівнянні із більшовицькою Росією. Тобто, люди мріяли про сталий порядок.

Т. В.: *Якою була ситуація у ЗУНР, наприклад?*

В. В.: У ЗУНР ситуація дуже особлива. Специфіка революції така, що тут вона почалася раніше. На західноукраїнських землях – пізніше з осені 1918 р., але Східна Галичина неймовірно постраждала під час світової війни, по її території безпосередньо проходив фронт, мінялася влада. Спочатку революція відбувалася

у правових рамках. Там не було якогось соціального вибуху. Показовою була боротьба за Львів у 1918 р. – остання романтична війна – вдень люди воюють, ввечері п'ють каву, розходяться, знову воюють.

Т. В.: *Як переживали боротьбу за міста такі ключові об'єкти, як залізниці, телеграфи, вокзали, поштамти?*

В. В.: Можна сказати, що певна боротьба за ці пункти відбувалася. У радянській історіографії це вважали неодмінною рисою, що обов'язково потрібно було захопити об'єкти інфраструктури. Ленін у своїх роботах говорив, що це треба захопити, а все решта неважливо. У цьому була якась правда. Попри те, що країна селянська, але контроль вимагав символічного захоплення міста того чи іншого. Україна завжди була киевоцентричною. Це теж робило це місто визначним. Ми знаємо, що столиця УНР часто мігрувала – то Вінниця, то Кам'янець-Подільський, але все одно, боротьба за Київ була визначальною. Характерною особливістю Української революції є те, що цю боротьбу українській владі не вдалося виграти і це було однією з причин її поразки. Скажімо, 30 серпня 1919 р. українські війська зайшли у Київ, але того ж числа під тиском білогвардійців змушені були його і залишити. У цьому сенсі міста носили символічний характер. Можна сказати, що символічно, але і стратегічно важливо. У міста зберігалися склади зброї, амуніції, харчові запаси. Вибух на Звіринці у 1918 р. – це теж була така велика втрата. Адже у 1919–1920 роках армії УНР катастрофічно того всього не вистачало.

Т. В.: *Повернемось до малої кількості українців серед міського населення. Виходить, що українських народ не зміг спродувати достатню кількість еліти, яка могла б потягнути всю цю революцію інтелектуально, харизматично?*

В. В.: Напевно, в цьому сенсі Ви праві, що українська еліта була нечисленною. Скажімо, Борис Мартос згадує, що у 1917 р. у Полтаві можна було опанувати владу. Для цього потрібно було 50 осіб. А в Полтаві, у цій таємній Українській громаді було всього 30. І він приїхав у Київ просити ще 20 чоловік, щоб обсадити своїми людьми всі посади. А йому кажуть, щоб він сам лишився тут, бо великий дефіцит людей. І таким чином Мартос лишився у Києві. Безумовно, що еліти, яка мала досвід державного управління не було. Ми можемо на пальцях однієї руки порахувати людей, які за часів імперії займали більш-менш помітні адміністративні посади. Практично таких не було. Вся українська еліта – це були різночинці, лікарі, педагоги – люди, які у державному управлінні не дуже багато чого розуміли.

В. Ш.: *Чому на початку 20-х рр. не було великого антибільшовицького робітничого виступу. Коли фактично той же пролетаріат – опора режиму – перебував у стані абсолютного зубожіння і безправ'я? Це можна пояснити лише репресіями? Куди подівся робітничий революційний запал?*

В. В.: Що таке робітничий клас у Російській імперії? Це клас, котрий ще тільки народжувався. Той, кого ми називаємо робітником, – це був робітник-селянин. Особливо це добре видно по Донбасу. Там люди приходили на шахти у серпні місяці, коли сільсько-

господарські роботи, в основному, закінчувалися. І працювали півроку до весни. Потім вони махали рукою шахті і поверталися в села. Отакий був пролетаріат. Якогось пролетаріату у 3–4 покоління, який був у Західній Європі, в Росії практично не було. Під час Першої світової війни у робітників була відсрочка від армії, тому під час війни туди пішло багато різночинців, багато людей, які не хотіли йти на війну. І страйки, безумовно були, але за це можна було потрапити на фронт. Тому було відносно спокійно.

Чому за більшовиків не було виступів? Заводи практично стояли, ринок зник, то ти страйкуй – не страйкуй, результату не буде. А до кого апелювати? До влади? Вона не може запустити цей завод. Лишається лише одне – виживати. Наприклад, у 1919 р. Артем приїжає до Києва і пише доповідню в ЦК про те, що там, де до цього більшовики мали колосальний вплив на робітничий клас, там панують меншовики. Безумовно, були періоди, наприкінці 1917, на початку 1918 року, коли більшовицькі популістські гасла діяли магічно. Бо люди були малограмотні. Вони думали, що їхній власник – це товстий павук, котрий смоче з них кров, що він не виконує ніякої суспільної ролі. Він просто збагачується. Це було зовсім не так. І коли робітничі комітети починали управляти заводами і фабриками, ті успішно розвалювалися. Навіть в РКП(б) виникла робітничая опозиція. Мовляв, ми все націоналізували, а загальний стан робітників лише погіршився. І це все було, поки не зрозуміли, що нахрапом це все діло не піде, що треба знов повертатись до власників якимось чином, наприклад через концесії. З другого боку, робітничий клас масово пішов в армію. Як не парадоксально, в умовах революції, армія була порятунком від смерті. В армії годували. Не було якихось таких боїв, де падали тисячі людей в одній битві. Йшли якісь локальні бої. Це було не так страшно. Але кожен день ти був нагодований, ти був при рушниці, а людина з рушницею – це була характерна особливість революції. Ця людина вирішувала багато чого. Рушниця була найголовнішим аргументом. Є щоденник Олександра Несвіцького з 1917 по 1920 рік, лікаря з Полтави⁴. Цікавий дуже щоденник, в якому яскраво описано фактор людини з рушницею. Володимир Булдаков⁵ трактує революцію як суцільний соціальний хаос, у якому зароджувалось щось нове. І у ньому мало місце все, що завгодно. Але протестні рухи були. Просто радянська історіографія виводила їх за рамки революційного нарративу, маркуючи їх як дрібнобуржуазну контрреволюцію.

Т. В.: *Давайте поговоримо про перспективи дослідження революції в містах.*

В. В.: Думаю, що є багато тем. Соціокультурне життя в містах цікава тема. Або тема стратегії виживання. В Росії вийшла книжка про мішочництво як самозабезпечення⁶. Карткова ситема, я вже про це говорив, тільки для своїх. А якщо ти «буржуй» якийсь, то ніяких карток ти не отримуваш. І мішочники – це взагалі мінова торгівля. Це було поширене явище. Людина їде за провіантом, але одному це небезпечно, потрібно було організуватися у більші колективи. Ці колективи вже мають якусь зброю. Ось іще одна тема кримінальної злочинності.

⁴ Несвицкий А. (1995). Полтава в дни революции и в период смуты 1917-1922 гг.: Дневник. Полтава.

⁵ Булдаков, В. (1997). Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. М.: РОССПЭН; Булдаков, В., Леонтьева Т., (2017). 1917 год. Элиты и толпы: культурные ландшафты русской революции. М.: Издательство «ИстЛит».

⁶ Давыдов, А. (2007). Мешочники и диктатура в России. 1917–1921. СПб.: Алетейя.

Або є ще спогади, як люди займалися охороною будинків. Є будинок, у ньому багато людей. Поприходили хто з фронту. Серед них є старші, офіцери, вони організують домову охорону. «Мій будинок – моя фортеця». У них є зброя, вони чергують, щоб ніхто не заскочив. Потрібно сказати, що Тимчасовий уряд і жандармів, і поліцію розпустив, а натомість з'явилася міліція. Це було щось типу добровільних формувань, як у нас там зараз якісь дружини з'являються. Вона була непрофесійною і мало чим могла допомогти. А люди на цю міліцію не сподіваються і організують таку самооборону.

В результаті того, що підприємства стали відбувся розрив стосунків між містом і селом. Село потерпало від того, що не було ні матерії, ні гвіздків, реманенту і т. д. А в місті їжі немає. І цей конфлікт між містом і селом проявлявся в тому, що інколи селянський повстанський рух супроводжувався такими нападами. Скажімо, їхали махновці на якесь місто наступати, а за ними на десятки кілометрів розтягувалися селянські підводи, які їхали з тим, щоб вчинити грабунок міста. Не самі махновці це все робили там. Їм теж щось діставалося, адже вони були плоть від плоті цього руху. Але їхали селяни, які просто грабували місто. Або в 1919 р. отаман Ангел напав на Київ і два дні було безладдя на Подолі і тут селяни приїхали і все зграбували. У 1917 р. цікавий епізод – погроми горілчаних заводів, особливо на Правобережжі. Як пишуть у звітах повітових і губерньських комісарів, що це деструктивна стихія, яку не можна жодною силою стримати, вона все громить, ламає. Це теж така цікава тема, як протистояння міста і села. З іншого боку, можна говорити про зародження нової революційної культури.

Т. В.: *Цікаво, що стало зі злочинним світом. Ми зараз говоримо про побутові злочини, а як змінився професійний кримінальний світ?*

В. В.: Я побіжно про це згадав. Ми говоримо постійно про високі матерії, про державотворення, націєтворення а зворотня сторона революції – масове зростання криміналітету.

Починалося з того, що в'язні Лук'янівської тюрми десь в кінці березня чи у квітні почали страйк голодний. Їх мусили випустити, щоб вони привітали революцію. Вони організовано прийшли у центр міста, до міської думи, привітали революцію і організовано повернулися до Лук'янівки. Тимчасовий уряд, в принципі, всіх одразу повипускав, тюрми відкрилися, але вони і надалі існували. Цікаво, до речі, коли махновці приходили в міста перше, що вони робили, от ми говорили: пошта, телеграф, а вони закладали вибухівку і підривали тюрму. Це були такі характерні їхні речі. Але кримінальний світ – це величезна сторінка не досліджена. Ні в кого не доходять руки до того. Якщо дивитись щоденник Несвіцького і багатьох інших людей, от як Курінного про Умань⁷, то всі вони зазначають, що для кримінального світу це були «золоті» дні. Ні одна влада не могла системно боротися з тим криміналом, їй було не до того. І часто криміналітет ставав частиною влади – той же Котовський, скажімо. Або Мішка Япончик, який з бандита став командиром полку. Воно вже у художній літературі є, у кіно є, але немає у історіографії, на жаль. Бо це доволі важко поєднати. Ми за-

⁷ (2013). Умань та уманчани очима П. Ф. Курінного (з особистих щоденників за 1898–1917 рр.). Умань, VPTS «Vizavi»; (2014). Умань та уманчани очима П. Ф. Курінного (з особистих щоденників за 1918–1929 рр.). Умань, VPTS «Vizavi».

циклені на тому, що революція – це початок українського державотворення, дипломатії і чого завгодно. Тільки високі матерії, які не дозволяють подивитися на революцію, як на надзвичайно складне випробування для суспільства. І суспільство часто не справлялося з цим випробуванням. Жінки, скажімо, часто починали собою торгувати. От життєві стратегії такі. Хочеш вижити, якщо діти малі є, то мушиш цим займатися. А з другого боку – це тягнуло за собою такий шлейф хвороб, про які ми також мало говоримо. А від цього міське населення, мені здається, найбільше страждало. Ще дуже багато цікавих тем. Коли, наприклад, зникає верхня верства суспільства, зникають священники, лишається тільки низ, то моральні якості суспільства дуже понижуються, скажімо так. Революція взагалі поставила людське життя в ніщо. Завжди згадую приклад зі спогадів герцога Гейдельберзького. Він пише, що тут, на розі Садової і Інститутської муравйовці убили якогось поручика Кочубея і заборонили труп цей прибирати. Труп замерз, це зима лютий 1918 року. Труп цей лежить. Спочатку, він пише, люди обходять цей труп, але потім вони до нього так звикли, що вони через нього переступають. От уявіть собі яке ставлення до життя і смерті. Мертвим нікого не здивуєш. Тут розстріляли, там розстріляли. Перший прихід більшовиків у Київ став першим проявом масового терору. Близько 5 тисяч людей були розстріляні – або в них руки були не такі, або вони українською мовою говорили і т. д. Смерть в цей час ходила поруч, люди вже на неї не зважали. І відповідними були настрої людей.

Т. В.: *Коли більшовики приходять у місто, як вони позначають це? Вішають червоний прапор чи якісь інші символічні застосовують?*

В. В.: Червоний прапор не був символом більшовизму, він з'явився вже весною 1917 року. Це був прапор революції. Це все скоріше символізувалось через якісь надзвичайні органи, ВЧК і т. д. Пам'ятаєте фільм «Щорс», який зняв Олександр Довженко у 1930-х рр. Коли у київському театрі збирають обивателів, виходить Щорс з кулеметом на сцену, розвертає кулемет на людей і потім ставить ультиматум про необхідність здачі контрибуції. На тебе дивиться кулемет, який зараз може вистрілити – от і вся аргументація. Вже тільки із-за цієї сцени треба було б демонтувати пам'ятник цьому герою, але він все ще стоїть.

Коли більшовики у 1919 році прийшли у Київ, вони по-своєму почали маркувати публічний простір художніми способами. Поскидали старі пам'ятники, які тут ще полишались і поставили гіпсові погруддя Леніна, Троцького, Маркса, Тараса Шевченка. Потім білогвардійці це все поскидали. Якісь були арки тріумфальні з дошок зроблені, з зірками. Але це теж могло би бути частиною дослідження, як мінявся вигляд цих міст.

В. Ш.: *Як змінилося в загальному місто. Яким воно було у 1917 р. і стало у 1921 р.?*

В. В.: Органи і принципи здійснення влади змінилися повністю, підприємства стояли, соціальна структура змінилась радикально. Взагалі, в історії української революції, початок її вивчений набагато краще, ніж її завершення. Ми говоримо про

1921 рік – це було вже таке, дуже умовне, затухання революційної боротьби. Кінцевий етап революції ще вимагає свого комплексного дослідження. Немає серйозної соціальної історії революції. Напевно, найгірша доля була у маленьких міст. Великі міста ще якось могли себе захищати, а маленькі часто були безпорадними перед випробуваннями долі.

В. Ш.: *Стосовно проявів Української революції у сучасному світі, сучасному міському просторі. Часто виникають конфліктні ситуації, наприклад з площею Льва Толстого, котру відмовились перейменувати у Євгена Чикаленка. Чи багаторічна ситуація з пам'ятником Симону Петлюрі? Як це можна пояснити?*

В. В.: Це все разом. По-перше, це шлейф радянського минулого, котрий ми не можемо витравити із себе до кінця. По-друге, держава, яка не завжди дбає про своє минуле. Історія і культура у нас на залишковому принципі. Ми, історики, теж щось недопрацювали у цьому сенсі. Я теж причетний до висвітлення біографії Євгена Харлампійовича Чикаленка і мене страшно обурює таке ставлення. Бо це людина, яка поклала і своє життя, і свої статки на те, щоб Україна стала українською. І він, як ніхто, заслужив, щоб у центрі Києва була згадка про нього. Не будемо опускати руки.